

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI: 13

ERZURUM 1997

ARAPÇA ve FARŞANIN TÜRKÇEYE TESİRİ*

Prof.Dr. Süleyman Tülücü

I- Eski Araplar ve Türkler :

Türklerin Araplarla olan ilişkileri milâdın VI. asrı sonlarından itibaren gelişmeğe başlamıştır. İslâmiyetten önce gelen Câhiliyye devri şairlerinin şiirlerinde Türklerden bahsetmeleri de iki millet arasındaki tanışma eskiliğini gösteren belgelerdendir.

Arapçada Türklerin anıldığı ilk yer belki M.VI.yüzyılın sonlarına düşer:

Tanınmış Câhiliyye devri şairlerinden en-Nâbiğa ez-Zübyânî¹ (öl.M.595-612 yılları arasında), Gassânî hükümdarı en-Nu'mân b. el-Hâris b. Ebi Şemir için yazdığı mersiyede mealen şöyle demektedir:

"Gassân, Türkler, yabancı halklar ve Kâbil oturmuş, onun geri dönmesini ümit ederler."²

Yine Câhiliyye çağı şairlerinden el-A'sâ³ (Meymûn b.

* Bu yazı, "Arapça ve Farsçadan Türkçe Yazı Diline Şekil Değiştirerek Geçen Kelimeler" (Erzurum 1978) başlıklı, Doktora öncesi Seminer çalışmamızın I. ve II. Bölümlerini teşkil etmektedir. Yazıya cüz'î nisbette bazı ilâveler yapılmıştır.

¹ Şair hakkında geniş bilgi için bk. Ahmed Ateş, an-Nâbiğa ad-Dubyânî, Hayatı ve Eseri Hakkında Araştırmalar, ŞM, I-III (1956-1959); aynı mlf., Nâbiğa Zübyânî, İA, IX,7-13.

² en-Nâbiğa ez-Zübyânî, Divân, nşr. M.Ebü'l-Fadl İbrâhim, Kahire 1990, s.122,beyit: 30; Ahmed Ateş, Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler (X.Yüzyıla Kadar), Reşid Rahmeti Arat için, TKAE, Ankara 1996, s.7; Ramazan Şeşen, Eski Araplara Göre Türkler, TM,XV (1968), s.13.

³ Şair için bk. İbn Kuteybe, Kitâbü's-Şi'r ve's-Şu'arâ, Mısır 1322, s. 44 v.d.; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Kitâbü'l-Ağânî, nşr. Dârü's-Sekâfe, Beyrut 1957, IX, 104-125.

Kays)'nın, çevresinde Türk ve Kâbil halkının bulunduğu şarap meclislerinde nasıl şarap içtiğini⁴ ifade eden bir beytinde "Türk" sözünün geçtiğini görüyoruz⁵.

Kaynakların bize bildirdiğine göre, daha Câhiliyye devrinde Araplar, Türkleri az da olsa tanıyorlardı. Fakat Arapların Türklerle doğrudan doğruya temasa geçmeleri İran'ın Araplar tarafından ortadan kaldırılmasından sonra, Hz. Ömer'in son senelerinde vuku bulmuştur. Bunlar Horasan Türkleriydi⁶. Taberî'nin naklettiği bir rivayete göre Cürcân beyi olan Türk Sül ile Arap komutanı Süveyd b. Mukarrin, hicretin 18.yılında (M. 639) bir antlaşma yapmışlardır. Bu rivayet doğru ise Türklerle Arapların karşılaşmaları Kâdisiyye zaferinden iki yıl sonra ve Nihâvend zaferinden dört yıl önce olmuştur. Horasan'daki Türk beylerinden Nizek Tarhân ve Toharistan'daki Karluk Yabgusu, Arap ordularıyla hicretin 31.yılından itibaren bazen çarpıştılar, bazen de barıştılar. Nihayet Haccâc'ın ve M. 705-711 yıllarında Horasan valisi⁷ olan Kuteybe b.Müslim⁸'in sert ve merhametsiz siyasetleri Horasan'da güveni

⁴ el-A'sâ, Divân, Beyrut 1966, s.157; L. Cheikho, Kitâbü Şu'arâ'l-n-Nasrâniyye, Beyrut 1890, s.386; krş. Zekeriya Kitapçı, Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı, 2.baskı, İstanbul 1989, s.51.

⁵ Naim Hâzım Onat, Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu I,TDK, İstanbul 1944, s.18.

⁶ Câhiz, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri, çev. Ramazan Şeşen, TKAÉ, Ankara 1967, çevirenin mukaddimesi, s.28.

⁷ A.Dilâçar, Kutadgu Bilig İncelemesi, TDK, Ankara 1972, s.18.

⁸ Kuteybe'nin askeri faaliyetleri ve Orta Asya'da İslâmiyetin yayılması hakkında geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih, nşr. Dârü Sâdr - Dârü Beyrut, Beyrut 1385/1965, IV-V; el-Belâzürî, Kitâbü Fütûhi'l-Büldân, nşr. Salâhu'd-Dîn el-Müneccid, Kahire 1957, kısım III,s.499 v. dd.; Ahmed b.Zeynî Dahlân, el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye, Kahire 1387/1968, I; Hasan Ahmed Mahmûd, el-İslâm fi Âsiya'l-Vüstâ, Mısır 1972; Zekeriya Kitapçı, et-Türk fi Mü'ellesâti'l-Câhiz, Beyrut 1972, s.54-91; H.A.R. Gibb, Orta Asya'da Arap Fütuhâtı, trc.M.Hakkı, İstanbul 1930; W. Barthold, Turkestan Down

sağladı. Araplar Mâverâ'ü'n-nehr'e girdiler. Buhara ve Semerkand fethedildi. Kuteybe'nin muzaffer orduları hicretin 95. (M.713) senesinde Fergane ve Taşkent üzerine yürüdü⁹. Kuteybe, Buhara, Semerkand, Şaş(Taşkent) şehirlerinde ilk camileri inşa etti. Arap ordularının bu ilerlemesi şarkta ikinci Göktürk Devletinin kuruluşu ve inkişafı zamanına rastlar¹⁰. Bununla beraber Arap orduları Emeviler devrinde Horasan'ı, özellikle Mâverâ'ü'n-nehr'in tümünü ele geçirememişlerdir. Bu yolda Kuteybe b.Müslim'in bütün çabaları boşa çıkmıştır. Sonunda bu bölge, Abbasiler devrinde Ebû Müslim Horâsânî zamanında kesin olarak Arap egemenliği altına girmiştir¹¹. Hicretin III.yüzyulında Mâverâ'ü'n-nehr, İslâm memleketi oldu. Fergane'de ve aşağı Sir-Deryâ boylarında müslüman Türkler çoğaldı. İslâmiyetin Türkler arasında yayılması ancak hicretin IV. yüzyulında oldu¹². Fuad Köprülü'nün ifadesine göre Mâverâ'ü'n-nehr'in tama-

to the Mongol Invasion, second edition, London 1958; Julius Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1963, s.204 v.dd.;T.W. Arnold, İntişar-ı İslâm Tarihi, Türkçesi: Hasan Gündüzler, Ankara 1971, s.293-310; A.Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş I, II.Baskı, İstanbul 1970, s.75 v.dd.; Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1976, s.13-20; aynı mlf., Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler, Cumhuriyetin 50.Yılına Armağan, Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1973, s.71-82; A.Sayılı-R.N. Frye, Selçuklular'dan Evvel Ortaşarkta Türkler, Belleten, c.X, sayı 37(1946); s.97-131; A.N. Kurat, Kuteybe b. Müslim'in Hıvârizm ve Semerkand'ı Zabıtı, DTCFD, c.VI, sayı 5 (1948), s.385-425; K.V. Zetterstéen, Kuteybe, İA, VI, 1051-1053; keza bk. Zekeriya Kitapçı, Türkistanda İslâmiyet ve Türkler, Konya 1988, s.101 v.dd.; aynı mlf., Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan, 2.basım. İstanbul 1991, s.206 v.dd.

⁹ Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, TTK, Ankara 1968, s.462.

¹⁰ Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul 1969, I,137.

¹¹ Agâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, İkinci basım, TDK, Ankara 1960, s.2.

¹² Abdülkadir İnan, a.g.e., s.463.

myla müslüman olması Sâmâniler zamanına¹³ rastlamaktadır.

Abbasiler, daha Emeviler zamanında İslâm ordularında görev alan Türk kuvvetlerinden çok faydalanmışlardır. Gerek sınır boylarında halifeler hesabına çarpışan, gerek türlü bölgelerde çıkan ayaklanmaları bastıran orduların en ileri safında Türkler bulunuyordu¹⁴. Sogd, Fergane, Uşrûsana, Şaş havalisinden yetişen Türkler Halife Mu'tasım'ın hassa ordusuna alınıyordu¹⁵. Mu'tasım tarafından M.841'de Türkler için Bağdat yakınlarında Sâmerrâ şehrinin kurulması ve önemli memurlukların onlara verilmesi, Türklerin saygılı tutulduğuna en açık bir tanıktır¹⁶. Me'mûn'u müteakip hilâfet makamına geçen halifeler, başta Mu'tasım olmak üzere uzun müddet Türklerin nüfuzu altında kalmışlardır. Halife Mu'tasım, Araplar arasında, ana tarafından nesebe büyük bir kıymet verildiği bir zamanda, sırf hilâfet idaresini elinde tutabilmek için, bir Türk kadını ile izdivaç etmiştir. Bu sıhriyet sayesinde Mu'tasım, çağının Arap örfüne dayanarak hem Arap dünyasında mensup olduğu uruğa, Araplar tarafından yardım edilmesini temin etmiş, hem de güçlü cengâver bir Türk kütlesini kendisine bağlamağa muvaffak olmuştur¹⁷. Halife Me'mun zamanında temayüz ederek Mu'tasım'ın halifelğinde ordu idaresini ellerinde tutan Türk kumandanları arasında oldukça etkili olanlar az değildir. Bunlar arasında Boga el-Kebîr et-Türki¹⁸ ve İnak et-Türki¹⁹ gibi mühim şahsiyetler de

¹³ Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, ikinci basım, Ankara 1966, s.9.

¹⁴ Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s.3.

¹⁵ Fuad Köprülü, a.g.e., s.9.

¹⁶ Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s.3.

¹⁷ Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi II, ikinci baskı, İstanbul 1974, s.8; krs. bir de Hakkı Dursun Yıldız, Mu'tasım'ın Halife Olmasında Türklerin Rolü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı, TTK, Ankara 1975, s.19-29.

¹⁸ Hakkı Dursun Yıldız, Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları I, Boga el-Kebîr et-Türki, TKA, II, sayı 1-2 (1965), s.195 v.dd.

¹⁹ Aynı mlf., Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları II, İnak et-Türki, Tarih Enstitüsü Dergisi, II (1971), s.51-58.

bulunuyordu²⁰.

II) Fars Edebiyatının Gelişmesinde Türklerin Rolü:

Türk-İran ilişkileri, oldukça eski bir tarihe uzanmaktadır. Çok eski devirlerde olduğu gibi, Kubâd zamanında (M. 488-541) Türkler, İran iç işlerinde mühim bir rol oynuyorlardı. Bundan çok önce ise Arap Lahmîler Sâsânî idaresi altına girmişlerdi.

Nüşîrevân (M. 531-579), Hâkân'ın kızı Fâkım ile evlenmiş, bu evlilikten oğlu ve halefi Hürmüz IV (M. 579-596) dünyaya gelmiştir. Fizyonomi bakımından Türklere benzediği için ona "Türk oğlu" denirdi²¹.

Câhız'ın ifadesine göre Husrev Pervîz, Hâkân'ın kızı ile evlenmiş, bu evlilikten sonraları Sâsânî hükümdarı olan Şîreveyh doğmuştur²² (M. 629).

Bundan başka M.629 senesinde Sâsânî tahtına çıkan Husrev III, Türk illerinde yetişmişti²³.

Milâdın VI. asrı sonlarında vuku bulan Arap-İran harplerine Türk ordularının da karışmış olduğunu tarihî kaynaklardan öğreniyoruz; Bazı Arap tarihçilerinin yazdıklarına göre Nüşîrevân ordusunda birçok Türk askeri bulunuyordu. Bunlar Deylemlilerle birlikte Nüşîrevân'ın Yemen seferine iştirak etmişlerdi²⁴.

²⁰ Aynı mlf., İslâmîyet ve Türkler, s.69, 74 v.b.

²¹ A. Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş I, s.72; Hakkı Dursun Yıldız, İslâmîyet ve Türkler, s.3.

²² Câhiz, a.g.e., s.90

²³ Ramazan Şeşen, a.g.m., TM, XV (1968), s, 11-13.

²⁴ es-Se'âlibî, Gurerü Mülûki'l-'Acem, Fars. trc. Hidâyet Mahmûd, Tahran 1369 H., s.297'ye istinaden: Hakkı Dursun Yıldız, İslâmîyet ve Türkler, s.3; krş. bir de Naim Hâzım Onat, a.g.e., s.17; Ramazan Şeşen, a.g.m., TM, XV (1968), s.12; Zeki Velidî Togan, a.g.e., s.72.

Eski Türk-İran dil ilişkileri hakkında az bilgiye sahibiz. Fakat yeni Fars edebiyatının gelişmesinde Türklerin önemli rolleri olduğunu biliyoruz. Türk hükümdarlarının sarayları, büyük şöhretleri kendine çekmeğe başlamış ve hükümdarlarla vezirlerin koruyuculuğu, yeni Fars edebiyatının Arapça baskısından kurtulup yavaş yavaş gelişmesini sağlamıştır. Meselâ, 'Am'ak-ı Buhârî, Necîb-i Fergânî ile Reşîdî gibi şairler Karahanlılardan teşvik görmüşlerdir.

Hindistan'la birlikte hemen bütün İran'ı egemenliği altına alan Gazneli Sultan Mahmud ile ardalarının sarayı ise, şair, bilgin ve sanatçıların sığındığı bir yerdi. Firdevsî'den başka 'Unsurî, Ferruhî, Esedî, Minûçihri, Hakîm Senâ'î, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Ebü'l-Ferec-i Rûnî gibi şairlerin sanatlarına yol hazırlayan Gazneliler olmuştur.

Büyük Oğuz yığınlarının başında İran'a gelip yerleşen Selçuklular (M. 1040-XIII. yüzyıl) ve bunları takip eden Harzemşahlarla Atabeyler de, İran edebiyatının gelişip ilerlemesine geniş ölçüde yardım ettiler. Nâsır-ı Husrev, Hayyâm, Enverî, Hâkânî, Sâ'ib, Reşîdü'd-dîn-i Vatvât ve Nizâmî gibi Fars edebiyatının en değerli şairleri bu devirde yetişmişlerdir.

Hindistan'da da Tuğlukiler zamanında yetişen büyük şairlerden Emîr Husrev Dehlevî'yi kaydedebiliriz.

Yakın-Doğu'da ve İran'da Moğol egemenliğinin kurulduğu devirde ise, ilk yayılma hareketlerinin yarattığı huzursuzluk geçtikten sonra, Fars dilinin en büyük nesir üstatları yetişmiştir. Vassâf ve 'Alâ'ü'd-dîn Cüveynî gibi münşiler, eserlerini İlhanlıların kendilerine bağışladığı imkânlar sayesinde meydana getirmişlerdir.

XV. yüzyılda ün kazanan şairler ve bilginler ise, Timuroğullarıyla öteki Türk hükümdarlarının sarayında en büyük itibarı görmüşlerdir. Hâfız divanını yeniden tertip ettirenin Hüseyin Baykara olduğunu burada hatırlayabiliriz.

Türk şair ve bilginleri de, eserlerini Farsça yazarak bu edebiyatın gelişmesine hizmet etmişlerdir. Nitekim, Ferruhî ve Nizâmî başta

olduğu halde İran edebiyatının en büyük şairlerinden bazıları Türktür²⁵.

Kanaatimize göre, Türk hükümdarlarının Farsçaya verdikleri bu önem ve itibar, Farsçanın Türkçeye olan etkilerini, daha sonraki devirlerde önemli derecede kolaylaştırmıştır.

III) Anadolu'da Arapça ve Farsçanın Etkisi :

İslâm dininin doğuşundan sonra Araplarla Türkler arasında ilk siyasi karşılaşma, Türklere sığınan yenilmiş İran hükümdarı Yezdücerd'i kovalayan Arap ordusunun Batı Türk devleti sınırlarına kadar ilerlemesiyle başlar.

Türkler, İslâm dinin ilkelerini ve ülküsünü, kendi araştırmalarıyla bulduktan ve İslâm camiası içinde de milli yetkilerini, uygarlıklarını, egemenliklerini kaybetmeyeceklerini, daha da kuvvetlendireceklerini anladıktan sonra bu dini toptan benimsediler. Onun camiası içinde çok önemli yerlerini aldılar²⁶.

İslâm dini M.VII. asırdan başlayarak, Arap diliyle anlatılan yüksek bir kültür dili geliştirmişti; İran Orta Asya'dan önce İslâm kültürü ile kaynaştı. Arapçadan alınmış yeni din ve kültür kelimeleriyle Farsçanın görünüşü değişti; İslâm dinini kabulde daha sonraya kalan Türklerin kültür dili de yavaş yavaş Farsçanın etkisi altında kaldı²⁷. Bu sebeple müslümanlığın ilk kavramlarından birçoğu bile Farsça kelimelerle öğrenilmiş²⁸, bunlardan bazıları (abdest, namaz, oruç, peygamber, günah gibi) da Türkçede kalmıştır. Sonradan din dili olarak Arapçanın etkisi ön plana geçmiş²⁹,

²⁵ Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s. 4-5.

²⁶ Nevzat Ayasbeyoğlu, İslâmiyetin Eğitime Getirdiği Değerler ve Kur'an-ı Kerim'in Eğitim İle İlgili Âyetlerinin Tahlili, İstanbul 1968, s.8.

²⁷ Ahmet Cevat Emre, İslâm Kültürünün ve Fars Betiklerinin Türkçeye Tesirleri, TDB, Seri III, sayı 1-3 (Haziran 1945), s.19; krş. bir de aynı mlf., Türk Dilbilgisi, TDK, İstanbul.1945, s.8.

²⁸ Ali Karamanlıoğlu, Türk Dili, ikinci baskı, İstanbul 1978, s.77.

²⁹ Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, İstanbul 1974, s.143.

Türkçenin söz varlığı geniş ölçüde Arap ve İran kültürünün etkisi altına girmiştir. Bu durum ilk İslâmi eserlerle dikkati çekmektedir. XI. yüzyıl eserlerinden Kutadgu Bilig'de yeni din ile ilgili kavramların yabancı kelimelerle karşılandığı görülmektedir³⁰.

Arapçanın etkisi, müslümanlığın çıkışından sonra, Arapların Türk ellerine savaş açmaları ile başlamıştır. Farsçanın etkisi ise, Türklerin İran'a komşu olmaları, onlardan sonra müslümanlığı kabul etmeleri ve özellikle İran'a girerek hükümet kurmaları ile ilgilidir³¹.

Emevilerden Abdü'l-Melik, aldığı yerlerde Arapçayı devlet dili olarak kabul ettirmiş ve çok geçmeden Arapça, bütün İslâm dünyasında devlet ve bilim dili olarak yerleşmiştir. Aynı şey Türklerin yerleşip gelişmeğe başladığı sırada Anadolu'da da olmuştur.

"Halep, Harran, Nuseybin ve Musul gibi Arap kültürünün mühim mekezleri başta olmak üzere bütün Anadolu'nun cenubunu sarmış olan şehirlerin hemen kâffesinin ve aynı zamanda Türk ırkının henüz yerleşmiş olduğu Diyarıbekir bölgesi beldelerinin o devirde Arapça tekellüm etmekte oldukları göz önünde tutularak, Bizans'tan alınmış olan, asıl Anadolu kitasında teşekkül eden Sultanlıkta ve emâretlerin çoğunda devlet ve hükümet lisanının Farisiden ziyade Arapça olacağı tahmin ve istidlâl edilebilir."³²

Türkler hiçbir yerde Arap ve İran medeniyetine tamamen tâbi olmuş değildiler ve Türklerin kendi lisanlarını unutmaları da hiçbir yerde vaki olmamıştır. Bununla beraber Arap ve İran medeniyetinin Türklere tesiri o kadar kuvvetli idi ki Türk lisanı hiçbir yerde devlet ve

³⁰ Kâmile İmer, Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi, TDK, Ankara 1976, s. 61.

³¹ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama), Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, TTK, Ankara 1978, s.20.

³² Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, s.160'a istinaden: Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s.6.

medeniyet lisansı olmadı. Türk devletinin en garbî kısmı olan Küçük Asya memleketinde XIII. asra kadar devlet lisansı Arapça idi; bu malûmat XIV. asırda Küçük Asya'da yazılan müellifi meçhul bir Farsî eserde³³ mevcuttur³⁴.

Arapçanın bu etkisi XII. yüzyılın sonlarına kadar sürer. XII.yüzyılın sonlarında Arapçanın yavaş yavaş önemini kaybettiği, buna karşılık Farsçanın önem kazanarak Arapçanın yerine geçtiği görülür³⁵. Bu devrede ve müteakip asırda, Türkçe olarak bazı eserler yazılmış olmasına rağmen, medrese dili, ilim dili, dış yazışmalar ve şer'î işler dili olarak Arapça, edebiyat dili ve divan yazışmaları dili olarak da Farsça yerleşmiş bulunuyordu. XIII.yüzyılda Anadolu'nun büyük merkezlerinde İslâm kültürü güçlenmiş, medreseler açılmış; hükümdarlar adına Arapça ve Farsça eserler yazılmıştır. Bu ürünlerin XIII. yüzyılda altın devrine ulaştığı da bilinmektedir. Selçuklu sultanlarının Abbasi halifeleri, Eyyubî prensleri ve Memlûkler ile yaptıkları yazışmalarda, Arapçayı hâkim kıldıkları, kitabeler ve vakfiyelerle tanıklanmaktadır³⁶. Resmî dil dışında Farsçanın hakimiyeti aydın zümreye seslenen edebî eserlerin dilinde de kendini göstermiştir. Arap ve Fars dilleri, Orta Asya 'daki Büyük Selçuklu İmparatorluğunda da aynı şekilde hâkim durumda olduğundan , bu tutum Anadolu Selçuklularına Orta Asya'dan aktarılmış bir gelenek halindedir³⁷. Anadolu Selçukluları Fars kültürünün o derece etkisi altında kalmışlardır ki, kendilerini İran hükümdarlarına benzeterek

³³ W. Barthold'un "müellifi meçhul bir Farsî eser" diye kaydettiği eser, Kerimü'd-din Mağmud Aksarâyî'nin "Müşâmeretü'l-Ahbâr" (nşr. Osman Turan, TTK yayınlarından, Ankara 1944) adlı tarihidir.

³⁴ W.Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927, s.119'a istinaden: Ağâh Sırrı Levend, a.g.e., s.6.

³⁵ Ağâh Sırrı Levend, a.g.e., s.6-7.

³⁶ Zeynep Korkmaz, Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı, TDAY 1972, Ankara 1973, s.19.

³⁷ Zeynep Korkmaz, Cumhuriyet Döneminde Türk Dili, Ankara 1974, s.21.

Keykubâd, Keyhusrev, Keykâvus gibi adları takınmayı bir artam saymışlardır³⁸.

Çeşitli tarihî ve sosyal sebeplerle, Anadolu Selçuklularında Arap ve Fars dillerine ve kültürüne karşı yerleşmiş bu derin tutku, kalıntılarını bir süre daha devam ettirmiştir. Nitekim, bazı tarihî kaynaklarda, Anadolu'nun bazı bölgelerinde menşurların, mektupların, hesapların, defterlerin ve hükümlerin XIV. yüzyılda bile Farsça yazıldığına dair kayıtlar yer almaktadır³⁹.

XV. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devletinin sınırlarının genişlemesi ve siyasî birliğinin kurulması ile, Anadolu'da bir yazı dili birliği de kurulmuş oluyordu. Ne var ki Osmanlılardan önceki dönemde Türk saraylarına merkezlik etmiş şehirlerle şehzâdelerin valilik ettiği bazı illerin ve İstanbul'un birer kültür merkezi durumuna gelmiş olması ile, buralarda, Selçuklular devrinde olduğu gibi, Arap ve Fars kültürleri yeniden önem kazanmıştır. Medreselerdeki öğrenime Arapça⁴⁰ ve Farsça eserler örneklik etmiş⁴¹, Türk saraylarında yabancı şairlere daha çok önem verilmeğe başlamıştır. Bu ve benzeri sebeplerle kuruluş devrini tamamlamış olan Türk yazı dilinin gidişinde kısa zamanda büyük değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler saray erkânı ve aydınlar arasında koyu bir Osmanlı-İslâm sisteminin yer alması, Arap ve Fars dillerinin çok daha yoğun bir şekilde Türkçeye işlenmesi ve Türkçenin yetersizliğinden söz edilerek hakir görülmeğe başlaması şeklinde ortaya çıkmıştır. Öyle ki aydınlar

³⁸ Ağâh Sırrı Levend, Tarih Boyunca Türk Dili, TDAY 1965, Ankara 1966, s.133.

³⁹ Zeynep Korkmaz, Cumhuriyet Döneminde Türk Dili, s.21.

⁴⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı, TTK, Ankara 1965; Nasuhi Ünal Karaarslan, L'Enseignement en Langue Arabe Chez les Turcs Ottomans Jusqu' aux Tanzîmât, Doktora tezi, Paris 1976.

⁴¹ Zeynep Korkmaz, Türk Dilinin Tarihî Akışı içinde Atatürk ve Dil Devrimi, Ankara 1963, s.10.

arasında bir eserin Arap ya da Fars dili ile yazılmış olması bir ögünç, Türkçe yazılması ise bir utanç vesilesi olmuştur⁴².

Âşık Paşa,
Türk diline kimsene bakmaz idi
Türklere hergiz gönül akmaz idi

Türk dahi bilmez idi ol dilleri
İnce yolu ol ulu menzillert⁴³

diyerek münevver sınıf arasında Türkçenin o zaman ne kadar ihmal ve terkedilmiş olduğunu göstermeğe çalışır; *Süheyl ü Nevbahâr* manzumesinin sahibi şair Mes'ud b. Ahmed, Farsçadan terceme ettiği bu büyük manzum hikâyenin sonunda, Türkçenin darlığını, Arapça ve Farsçaya göre geriliğini, Türkçe manzum yazmaktaki büyük müşkülleri anlatarak, o manzumeyi yazıncaya kadar yarı vücudunun hacâletten (utançtan) eridiğini⁴⁴ söyler⁴⁵.

XVI. yüzyılda Klasik Türk Edebiyatı oluşumunu çoktan tamamlamış, sanat bakımından da en yüksek noktasına ulaşmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki, bu edebiyatın Türkçe yönü de büyük bir gerilemeye uğramıştır. Aşağı yukarı bir yüzyıllık bir zaman içinde bile o kadar çok Arapça ve Farsça kelime sokulmuştur ki, edebiyat ve ilim dili Arapça-Farsça ve Türkçenin karışmasından kurulmuş bir yapma dil oluvermiştir⁴⁶. Bilindiği gibi bu yapma dile Tanzimat döneminde

⁴² Aynı mlf., Cumhuriyet Döneminde Türk Dili, s.23.

⁴³ Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s.8; Ali Karamanlıoğlu, a.g.e.,s.68;krş. bir de Faruk K.Timurtaş, Türkçecilik Cereyanının Tarihi, TürkDünyası El Kitabı, TKAE, Ankara 1976, s.331.

⁴⁴ Cem Dilçin: Mes'ud bin Ahmed, Süheyl ü Nevbahâr, İnceleme-Metin-Sözlük, Ankara 1991, s.574, beyit: 5601; Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s.10.

⁴⁵ Fuad Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, TTK, Ankara 1966, s.273-274.

⁴⁶ Zeynep Korkmaz, a.g.e., s.24.

"Osmanlıca" adı verilmiştir. Siyasî birliği kurmak maksadıyla "millet-i Osmâniye" tamlamasını uyduran Tanzimatçılar, Osmanlı ülkesinde konuşulup yazılan Türkçeye de "Osmanlıca" dediler. Tanzimattan sonra yazılmağa başlanan Türkçe gramer kitaplarına "kavâid-i lisân-ı Osmâni" adı verildiği gibi, Türk dili de "Türkçe, Arapça ve Farsçadan mürekkep bir lisan" olarak tarif edildi⁴⁷.

Osmanlıca :

XIII. yüzyıl başlarından bu yana Doğuda ve Batıda ayrı ayrı, fakat benzer şartlar içinde gelişen iki Türk yazı dilinden birincisi Çağatayca, ikincisi Osmanlıca⁴⁸ adları ile anılmışlardır. XX. yüzyıl başlarına kadar süren bu devreye Doğuda ve Batıda Orta Türkçe diyoruz. Birbirlerine büsbütün yabancı kalmayan Osmanlıca ve Çağatayca o zamanki Farsça gibi şiddetle Arapçanın ve üstelik Farsçanın etikisi altında bulunmuşlardır. Saray ve medrese çevrelerinden uzaklaşmış, devlet dili (langue officielle) olmakla beraber oldukça dar sınıf dilleri (langue spéciale) halini almışlardır⁴⁹.

Tahsin Banguoğlu, eski yazı dilimizi dil tarihi bakımından üç devrede incelemektedir:

1- Eski Osmanlıca: Selçukluların son zamanlarında kalan eserlerle birlikte henüz oldukça sade, Türkçe kelime dağarcığı zengin bir dil (1250-1450).

2- Orta Osmanlıca: Sınırsız olarak Arapça ve Farsça kelimeler, deyimler ve gramer şekilleri ile yüklü, konuşulmaz ve halkça anlaşılmaz bir dil (1450-1840).

⁴⁷ Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s.11.

⁴⁸ Muharrem Ergin (Türk Dil Bilgisi, ikinci baskı, İstanbul 1962, s.15), Batı Türkçesini, 1- Eski Anadolu Türkçesi, 2-Osmanlıca, 3- Türkiye Türkçesi diye üç bölümde mütalâa etmekte, böylece, Osmanlıca'yı Batı Türkçesi içerisinde bir merhale saymaktadır.

⁴⁹ Tahsin Banguoğlu, a.g.e., s. 16-17.

3- Yeni Osmanlıca: Batı medeniyetinin getirdiği ihtiyaçları Osmanlıcanın zengin vasıtalarıyla karşılamaya çalışan ve bir hayli başarılı olan bir dil, fakat yine sınıf dili kalıbı içinde ve bu yüzyılın gerektirdiği millet dili (langue nationale) olmak imkânından mahrum bir dil (1840-1910)⁵⁰.

Tanzimattan sonra, Cumhuriyet devrine kadar, Osmanlı İmparatorluğunun yönelmek istediği Batı kültür ve medeniyetinin mefhumlarını karşılamak üzere Türkçe yerine Arapçadan faydalanılmak istendiği, bu suretle Arapça kelime köklerinden, Arapçada bulunmayan anlamlara gelen içtimaiyat, hars, mefkûre v.b. gibi birçok kelimeler meydana getirildiği oldukça iyi bir şekilde bilinmektedir. Arapçanın Türkçe üzerindeki bu çok geniş ve derin tesirinin teferruatı birçok noktalarda incelenmeğe ve araştırılmağa muhtaçtır. Nitekim Arapçadaki ž (ض) sesi Türkçe bazı kelimelerde z (msl. zâbit), bazılarında d (msl. kadı)'dir. Bunlar birtakım mahalli Arap lehçelerinin tesiri ile mi, yoksa kelimenin Türkiye'de kullanıldığı çevre ile mi (msl. medresede her halde daha ziyade klasik Arapça şekiller kullanılmış olmalıdır; diğer şekiller de halkın teması

⁵⁰ Aynı mlf., a.g.e., s.17; krş. bir de aynı mlf., Türk Grameri. I.Bölüm, Sesbilgisi, TDK, Ankara 1959, s.16; A. Dilâçar, Türk Diline Genel Bir Bakış, TDK, Ankara 1964, s.137-138. Türk dillerinin sınıflandırılması meselesi için bk. A. Dilâçar, a.g.e., s.40 v. dd. Muharrem Ergin (Türk Dil Bilgisi, s.16) Osmanlıcanın sınırı ile ilgili olarak şunları yazmaktadır: "Osmanlıca Batı Türkçesinin ikinci devri olup XV. asrın sonlarından XX. asrın başlarına kadar devam etmiş olan yazı dilidir."

A. Dilâçar (a.g.e., s.137), bu konuda şunları kaydetmektedir: "Osmanlı (Osmanoğulları) Devleti (bk. A. Dilâçar, Devlet Dili Olarak Türkçe, TDK, Ankara 1962), ancak 1299'da kurulmuş olduğundan dolayı, Eski Osmanlıca (Altosmanisch) terimi, bu dilin XIII. yüzyıldaki devri için yanlış bir ad olsa gerek. Buna Eski Anadolu dili, veya Eski Anadolu Türkçesi (Altanatolisch-Türkisch) demek daha doğru olur." A. Dilâçar'a göre (bk. a.g.e., s.138), Eski Anadolu Türkçesi 100, Eski Osmanlıca ise 150 yıl devam etmiştir.

neticesinde girmiş bulunabilir) izah edilmelidir⁵¹?

Yukarıda açıklandığı gibi, Arapça ve Farsçanın Türkçeye etkileri Selçuklulardan başlayarak Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışına kadar devam etmiştir. Bu iki dilden Türkçemize geçen birçok kelime ve tabir halâ yaşamakta (msl. kalem, lügat, selâm, ayna, namaz, oruç, v.b.) olup, bazıları da unutulup artık kullanılmaz olmuştur (msl. memşâ, mültezim, tahtelbahir, peyâm, pây-ı taht v.b.).

Tanzimattan sonra, hatta zamanımızda bile, Batı dillerinden (msl. gişe<Fr. guichet, spiker<İng. speaker, kokteyl<İng. cocktail, piyango<İtal. bianco, bilet<İsp. billette⁵² v.b.) de pek çok kelime ve tabir dilimize girmiş bulunmaktadır.

KONUNUN ETİMOLOJİ VE FONETİK (SESBİLGİSİ) YÖNÜNDE İNCELENMESİ

A) Etimoloji (Kökbilgisi, Ar. İştikak, Fr. Etymologie) :

Kelimelerin kökünü veya menşeyini⁵³, gelişimini kök ve ek bakımından inceleyen bilgi⁵⁴. Yunanca "etymon" (doğru, gerçek anlam) ve "logos" (söz, ilim) kelimelerinden kurulmuş olan etimoloji (etymologie) kelimesi, bilindiği gibi bir dilbilgisi terimidir⁵⁵. Eskiler

⁵¹ Ahmed Ateş, Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler (X, Yüzyıla Kadar), Reşid Rahmeti Arat İçin, s.26.

⁵² Krş. A. Dilâçar, Dil, Diller ve Dilcilik, TDK, Ankara 1968, s.36, dipnot.

⁵³ "Etymology", Encyclopaedia Britannica, U.S.A., 1957, VIII, 790.

⁵⁴ Vecihe Hatiboğlu, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, 2.baskı, TDK, Ankara 1972, s. 65; krş. "Etimoloji" mad., Türk Ansiklopedisi; Ankara 1968, XV,498; "Etimoloji" mad., Meydan Larousse, Büyük Lügat ve Ansiklopedi, İstanbul 1971, IV, 415; Georges Mounin, Dictionnaire de la Linguistique, Paris 1974, p.130.

⁵⁵ Zeynep Korkmaz, Halk Etimolojisi ve Folklor, I.Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, I.Cilt, Genel Konular, Ankara 1976, s.185.

bilhassa, Grekler için etimoloji gerçek bilgisi idi. Bugünkü bilime göre etimoloji bir kelimenin bütün üremelerini göz önünde bulundurarak onun ses ve mâna bakımından kabul edilebilecek en eski şekline varmak⁵⁶, yani bir kelime içerisinde saklı olan kavram çekirdeğini ve bu kavram çekirdeğinin değerini ortaya koymak demektir. Msl. Türkçe "darı" kelimesi ile akraba olan bütün üremeleri bir araya toplayarak onun çok eskiden bir tar- veya dar- köküne vardığını, bunun da, "sürmek, ekmek, zer'etmek" mânasına geldiğini bulmamız ve değerlendirmemiz gibi. Fakat etimolojiye her zaman güvenmek yerinde olmaz; etimolojinin doğru olabilmesi için fonem kanunlarının tamamen tesbit edilmiş olması gerekir⁵⁷.

Yunanca "gerçek mânayı araştırma ilmi" demek olan etimoloji terimini ilk defa Hellenistik çağda Halikarnassoslu Dionysios kullanmış, Heracleitos, Deniocritos da bu konuyla ilgilenmişlerdir.

Orta Çağda etimoloji, bütün dillerin belli bir dilden doğduğu inancı üzerine kurulmuş ve bütün dillerin kökeninin İbraniceye dayandığı iddia edilmiştir. Manage, bu görüşten hareketle, Fransızca'yı, Latinceye, Latinceyi Grekçe (Yunanca)'ye, Grekçeyi de İbraniceye dayandırarak bir yayılma silsilesi meydana getirmiştir. XX. asrın başlarında tarihi ve mukayeseli gramer araştırmalarıyla modern etimoloji çalışmaları başlamıştır. 1816'da Franz Bopp, Sanskritçeyi Germence, Yunanca, Latince ile karşılaştırarak incelemiş ve büyük diller arasındaki ilgileri ortaya çıkarmıştır.

Dilbilgisinin en güç kollarından biri olan etimoloji çalışmaları için fonetik kanunlarının tesbiti, kelimelerin mânasının dikkate alınması ve dil coğrafyası, önemli ölçüde yardımcı olmaktadır.

⁵⁶ Necip Üçok, Genel Dilbilim (Lengüistik), Ankara 1947, s.41-42; krş. Zeynep Korkmaz, a.g.m., s.185; "Etimoloji" mad., Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul 1978, III, 117.

⁵⁷ Necip Üçok, a.g.e., s.42.

Etimoloji araştırmalarında prensipler, şöyle özetlenebilir:

1- Kelimelerin en eski şekillerini araştırmak ve kronolojik olarak kelimelerin kullanımını tesbit etmek.

2- Tarih ve coğrafyayı inceleyerek, kelime alış-verişlerinin olup olmadığını ortaya çıkarmak.

3- Fonetik kanunlar tesbitiyle bunlara dikkat etmek.

4- Birbirine benzer iki kelimedenden az hecelisini orijinale daha yakın kabul etmek.

5- Akraba olmayan diller arasındaki küçük şekil benzerliklerini dikkate almak.

6- İki dildeki birbirine benzeyen kelimelerden birinin diğerinden alındığını kabul etmek. Bir dilden bir dile kelime de baskularla, edebi kurumlarla ve yerleşmelerle geçer. Buna göre bir dildeki kelime:

a) Dilin kendi malıdır (ata).

b) Yabancı kelimelerin yerleşmiş şeklidir (F.nerdbân>merdiven).

c) Yabancı olup yerlileşmiş olmakla birlikte fonetik ve imlâda yabancılığını gösteren kelimeler (Ar. kâtib>kâtip).

d) Tamamen yabancıdır (Ar. kâtil, Fr. otobüs).

Çok eskiden beri filozofların ve ilim adamlarının üzerinde durduğu etimoloji, halkın da ilgisini çekmiştir. Halk, aralarında jenetik hiçbir yakınlık olmayan bazı kelimeleri kök ve mâna bakımından açıklamaya kalkışmıştır. Gangren (Fr. gangren)'e kankıran, gardrob (Fr. garde robe)'a gardolap, direkt (İng. direct)'e direk denmesi gibi. Buna halk etimolojisi denmektedir.⁵⁸ Yunanca prason'dan geldiği kabul edilen pırasa'nın⁵⁹, 'dolmuş', anlamındaki F."pür" sıfatı ile Ar."hâşşa" 'tesir, (bol tesirli) kelimelerine; maydanoz (Yun. makedonesi)'un mi'de-nüvâz'a (mide oksayan) bağlanması böyle

⁵⁸ "Etimoloji" mad. , Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, III, 117-118; kşş. bir de "Etimoloji" mad., Türk Ansiklopedisi, XV, 498.

⁵⁹ Ragıp Hulûsi Özdem, Dilimizde Yerleşmiş Yabancı Unsurlar, İst. Üniv. Ed. Fak. TDED, I/2 (1946), s.139.

birer halk etimolojisi örneğidir⁶⁰.

B) Konumuz ve Etimoloji:

Bu çalışmamızın I. bölümünde açıkladığımız gibi, Arapça ve Farsçadan yazı dilimize pek çok kelime ve terim geçmiş bulunmaktadır. Bunların ekserisi morfolojik ve fonetik yönden, hemen hemen hiç bir değişikliğe uğramadan intikal etmiştir: Ar. âsi, Ar. kalem, F. namaz, F. terâne v.b. gibi. Bazıları ise değişiklik göstermiştir: kalbur<Ar. ğırbâl, muşamba<Ar. muşamma⁵, tavla<Ar. tavile, karpuz<F. ħarbut, kösele<F. gâvsâle v.b. gibi.

a) Türkçeye mal olup da değişiklik gösteren kelimelerin bir kısmı menşe itibariyle Arapçadır: afakan<Ar. ħafaħân, davul<Ar. taħl, kale<Ar. ħal'a v.b.

b) Veya Farsçadır: çarşaf<F. çâder-i şeb, çeyrek<F. çâr-yek, dümbelek<F.dunbek v.b.

c) Bazıları aslen Farsça olup, Arapça aracılığı ile geçmiştir: çorap<Ar.cevreb<F.güreb, patlıcan<Ar. bâdincân<F. bâdincân=bâdingân gibi.

d) Birtakım kelimeler de kök itibariyle Yunanca (> Lat.) olup, muhtemelen Farsça veya Arapça aracılığı ile dilimize girmiştir: abanoz<F. âbnûs (Ar. âbanûs=abnûs)<Lat. ebenus<Yun. ebenos gibi. Nitekim Ar. "sâsem" kelimesi izah edilirken, eski Arap dilcilerinden el-Esmâ'î (öl. H.216/M.831), bunun, "âbanûs" ve Ebû'Ubeyde (öl. H. 210/M.825) de "şiz" demek olduğunu⁶¹ ifade etmişlerdir. Arapçadan Türkçeye meşhur "Aħterî-i Kebîr" lügatinde de "şiz", "abanoz ağacı denen siyah bir ağaç" diye izah edilmiştir.

⁶⁰ Zeynep Korkmaz, a.g.m., s.193; krş.Bedros Kerestedjian, Dictionnaire Etymologique de la Langue Turque, Londres 1912, s.127, 323; Meydan-Larousse, Büyük Lügat ve Ansiklopedi, İstanbul 1973, VIII, 476,X, 111.

⁶¹ Ebû't -Tayyib el-Lugavî, Kitâbü'l-Ezdâd fî Kelâmî'l-Arab, nşr., İzzet Hasan, Dimaşk 1382/1963, I,363.

e) Arapça veya Farsça asıllı bazı kelimeler de Batı dilleri aracılığıyla Türkçeye mal olmuşlardır: amiral<Fr. amirale (İng. admiral)<Ar. emîrû'l-mâ' veya emîrû'l-baħr (su=deniz beyi) gibi.

C) Çalışmamızla İlgili Fonetik Özellikler:

a) Fonetik (Sesbilgisi, Fr. Phonetique) :

Boğumlanmalı dili meydana getiren ses elemanlarını inceleyen ilim dalı. Fonetik dil ilminin (lengüistik) mânalardan tamamıyla ayrılmış olan özel bir bölümünü meydana getirir⁶². Dilin seslerini, bunların birleşme ve değişmelerini inceler⁶³.

Bu çalışmada tesbit edilen fonetik değişiklikler ve özellikler şunlardır:

1) *-s> -h değişmesi:*

metâ'>matah, îâlî'>talih, şama'> tamah.

2) *-b> -f değişmesi:*

çâder-i şeb> çarşaf, çirk-âb>çirkef, hûş-âb>hoşaf.

3) *b-> m-değişmesi:*

bakara>makara, benefşe>menekşe.

Bunun aksi de olabilir: mubâr> bumbar.

4) *b-> p (-b->-p-) değişmesi:*

bâdincân>patlıcan, bâzâr>pazar, bâzû>pazı, bellût>pelit, kebâde>kepaze.

5) *-b->-v değişmesi:*

gebr>gâvur, kârbân>kervan, nerdbân>merdiven, tâbe>tava, zebâne>zivana.

⁶² "Fonetik" mad., Türk Ansiklopedisi, XVI, 415; krş. "Fonetik" mad., Meydan Larousse, Büyük Lügat ve Ansiklopedisi, IV, 747; Vecihe Hatiboğlu, a.g.e., s.82; Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim), 1.Cilt, TDK, Ankara 1977, s.25-28; Neşe Atabay v.b., Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi, TDK, Ankara 1978, s.9-10.

⁶³ Tahsin Banguoğlu, Türk Grameri, I.Bölüm, Sesbilgisi, s.20; aynı mlf., Türkçenin Grameri, s.20.

6) c->ç- değişmesi:

câme-şûy>çamaşır, cevreb>çorap, cihâz>çeyiz, cuhûd>çifit.

7) d->t- değişmesi:

dârçin>tarçın, debbâğ>tabak, dest-gâh>tezgâh.

8) ğ->h- (-ğ->-h-) değişmesi:

ġirâre> harar, bâğçe>bağçe.

9) ğ->k- değişmesi:

ġâ'ib>kayıp, ġalabalık(ġalebelik)>kalabalık.

10) g->k- değişmesi:

ġavsâle> kösele, ġilim>kilim, ġüşe>köşe.

11) h->k- (-h->-k-, -h->-k) değişmesi:

haffâf>kavaf, haftân>kaftan, hâlîfe>kalfa, harbuz>karpuz, maşhara>maşkara, nuşha>muska, çarh>çark, maţbah>mutfaķ.

12) n->m- değişmesi:

nerdbân>merdiven, nuşha>muşka.

13) -n (b)->-m (b)- değişmesi:

cunbiş>cümbüş, çâr-şenbih>çarşamba, sunbul>sümbül.

14) -r->-l- değişmesi:

merhem>melhem, servî>selvi.

15) s- veya ş->z- dağişmesi:

sunba>zumba, sûrnâ>zurna, şamġ>zamk.

16) ş->ç- değişmesi:

şabân veya şubân>çoban, şeġâl>çakal, şeltûk>çeltik, şûrek>çorak.

17) t- veya ṭ- (-ṭ-)> d- (-d-) değişmesi:

tût=tûş>dut, ṭabl>davul, ḳatife>kadife, ṭûti>dudu.

18) z->s- değişmesi:

za'farân>safran, zuķâķ>sokak.

19) *Konsonların düşmesi:*

a) Sondan düşme:

âb-dest>aptes, çap-râst>çapraz.

b) İkiz konsonların tekleşmesi:

çille>çile, debbâğ>tabak, haffâf>kavaf, hammad>hamal, kuffe>küfe, sarrâc>saraç.

20) *Vokallerin düşmesi:*

âhiret>ahret, 'Â'îşe>Ayşe, âyine>ayna, halife>kalfa.

21) *Kaynaşma:*

Hâcî Evhad>Hacivat, ahz u i'tâ>aksata.

22) *Vokal türemesi:*

rişte>erişte, Ruhâ'>Urfa, rûspi>orospu, rûze>oruç.

23) *Konson türemesi:*

âveng>hevenk, miḥakk>mihenik, ṭabl-bâz>tavlubaz>davlumbaz.

24) *Çatışma (=Hiatus):*

Söz içinde iki vokalin ardarda gelmesine çatışma denir. Söyleyişte vokaller arasındaki konsonlar boğumlanmayı kolaylaştırır. Umumî olarak ardarda vokallerin söylenişi ise daha güç olur. Bu sebeple dilimiz bilhassa kelime içindeki çatışmaları türlü usullerle gidermeye çalışır. Örnekler:

Kâdi(kâzi)'asker>kazasker, fâ'ide>fayda,

kâ'im maḳâm>kaymakam, ma'üne>mavna,

mu'âraza>maraza, na'l>na'il> nal, şahife>sayfa.

25) *Benzeşme (=Assimilation):*

Bir gramer birliğinde, bir kelimedede bazen yan yana gelen veya biraz aralıklı olarak bir arada bulunan iki sestem birinin diğerine tesir ederek onu kendisine benzettiği, böylece iki sesin birbirine benzeştiği görülür. İşte bu hadiseye benzeşme denir. Örnekler:

divâr>duvar, fırsat>firsat, hamîr>hamur,

nevbet>növbet>nöbet, tevbe>tövbe,

anbâr>ambar, benefşe>menekşe, penc-şenbih>perşembe.

26) *Ayrışma (=Dissimilation)*:

Konsonlar arasında benzeşmenin tamamıyla zıddı olan bir gelişmeye de rastlanır. Kelimedeki monotonluğu gidermek ihtiyacından doğan bu değişmeye ayrışma denir. Örnekler:

'aṭṭâr>aktar, muşamma'>muşamba, pergâr>pergel, sebzevât>zerzevat, sūḥte>softa, tennûr>tandır⁶⁴.

⁶⁴ Bu konuda geniş bilgi için şimdilik bk. Tahsin Banguoğlu, Türk Grameri, I.Bölüm, Sesbilgisi, s.61-178; aynı mlf., Türkçenin Grameri, s. 23-113; Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, s. 48-90; Neşe Atabay v.b., Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi, s. 16-64; İsmail Akçay, Arapça ve Türkçe Seslerin Telaffuzu ve Aralarındaki İlişkiler, Tez Yöneticisi: Doç.Dr. Süleyman Tülücü, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1994.

KISALTMALAR

- DTCFD : Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara.
 İA : İslâm Ansiklopedisi, İstanbul.
 ŞM : Şarkiyat Mecmuası, İstanbul.
 TDAY : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı -Belleten, Ankara.
 TDB : Türk Dili Türkçe-Fransızca Belleten, Ankara.
 TDED : İst. Üniv. Ed.Fak.Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul.
 TDK : Türk Dil Kurumu, Ankara.
 TKA : Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara.
 TKAE : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
 TM : Türkîyat Mecmuası, İstanbul.
 TTK : Türk Tarih Kurumu, Ankara